

काव्यशास्त्रे रसतत्त्वविमर्शस्य महत्त्वम्

सुरभि घोष

अनुसन्धार्त्री, संस्कृत विभाग, मानसरोवर वैश्विक विश्वविद्यालय, सीहोर मध्यप्रदेश

Corresponding Author Email Id: educationalbook2@gmail.com

सारांशः

रसः काव्यस्य आत्मा इति मन्यते। रसः काव्यस्य अत्यावश्यकः तत्त्वः अस्ति यः जनानां हृदयेषु परमं आनन्दं जनयति। संस्कृतकाव्यशास्त्रे रसशब्दः रसः, आनन्दः, काव्यानुभवः, काव्य-परिणामादिः इति अर्थे गृह्यते। भरतः रसनिषपट्टिसूत्रं व्याख्याय विभावानुभवव्याभिचारिभययोः संयोगेन रसः उत्पन्नः इति उक्तवान्। रससूत्रस्य मुख्यव्याख्याकाः चत्वारः आसन्, ये सन्धिफलं च व्याख्यायन्ते स्म। मूल शब्दः – हृदयेषु, काव्यशास्त्रं, सैद्धान्तिक, साहित्यसृष्टेः, सन्धिफलं, रससूत्रस्य, चत्वारः

काव्यशास्त्रं साहित्यस्य विविधरूपविधानां च सैद्धान्तिक विश्लेषणेन, काव्यतत्त्वानां व्यवस्थितमार्गदर्शनेन, निधरिणेन मूल्यांकनेन च सम्बद्धः शास्त्रीयः विषयः अस्ति। काव्यरचनाकार- कविनां मार्गदर्शनं कुर्वन् विज्ञानम् वा रचनानां गुणदोषपरीक्षां कुर्वन् सैद्धान्तिकपक्षः इति अपि गणयितुं शक्यते। प्रथमं साहित्यस्य निर्माणं भवति ततः तस्य समीक्षा भवति इति अनिवार्यं सत्यम् अतएव काव्यशास्त्रस्य उद्भवः साहित्यसृष्टेः अनन्तरमेव अभवत्।

काव्यशास्त्रस्य अर्थः –

काव्यशास्त्रस्य अर्थः काव्यविज्ञानं अस्ति अर्थात् काव्यस्य वा साहित्यस्य वा शास्त्रीयविश्लेषणाय सिद्धान्तान् नियमान् काव्यतत्त्वान् वा निधरियति यत् विज्ञानम् काव्यशास्त्रं कथ्यते। इदं काव्यं शास्त्रं च शब्दद्वयेन निर्मितम् काव्यविज्ञानं सर्वसाहित्यविधाविज्ञानं च मन्तव्यात् काव्यशास्त्रं वा साहित्यशास्त्रं वा कथ्यते काव्यशास्त्रं बिना साहित्य समीक्षा न भवितुमर्हति एतत् मनसि कृत्वा राजशेखरः उक्तं— “इह हि वाङ्मयमुभयं यथा शास्त्रं काव्यं च। शास्त्रपूर्वकत्वात् काव्यं पूर्वं शास्त्रेष्वभिविशेत। नह्य प्रवर्तितप्रदीपास्ते तत्त्वार्थ –सार्थमध्यक्षयन्ति।”

काव्यशास्त्राध्ययनं बिना तेषां गुणदोषाः ज्ञातुं न शक्यते। अतः काव्यशास्त्रस्य अध्ययनं आवश्यकं अस्ति।

भरतमुनिपूर्वं वैदिकसाहित्ये रसस्य साहित्यपरम्परा प्रचलिता आसीत् भरतमुनिः वेदनाट्यस्य रचनायाः सामग्रीं वेदेभ्यः गृहीतवती आसीत्। नाट्यशास्त्रे भरतमुनिः वेदान् आधारं गृहीत्वा एतस्य उल्लेखं कृतवान् अस्ति ऋग्वेदात् पाठ्यांश सामवेदात् गीतं, यजुर्वेदात् अभिनयस्य, अथर्ववेदात् रसस्य विकासः अभवत्।

आचार्यदण्डी अपि काव्यादर्श महाकाव्यस्य उल्लेखं कुर्वन् रसविषये उक्तवान्— “अलंकृतमसंक्षिप्तं रसभावानिरन्तरम्” रसकाव्यस्य आत्मा अनुभूयते। रसः काव्यस्य सारः यः रसिकानां हृदयेषु परमं आनन्दं जनयति। रसः, भोगः, आनन्दः काव्यानुभवः इत्यादयः अर्थे संस्कृतकाव्यशास्त्रात् गृहीतः।

रसशब्दस्य अर्थः —

चुरादिगणस्य आस्वादार्थक रसधातने 'घञ्' प्रत्यययोगेन रसशब्दः निर्मीयते। 'रस्यते आस्वाद्यते' इयं तस्यनिरुक्तिः इत्यर्थः यदस्वाद्यते 'रसः रसतीति' रसाः यद् रसं प्रदाति एषा निरुक्तिः अपि स्वीकृता एव प्रकारेण स्वादनप्रक्रियाविषयः रसः एवास्ति अस्मात् दृष्ट्या भौतिकलोकस्य सर्वाणि भोग्यवस्तूनि पञ्चवर्गेषु स्थापितानि सन्ति तेषु एकः रसः अस्ति अमकोशे उच्यते— "रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शश्च विषया अमी गौचरा इन्द्रियाथश्च" शब्दः, स्पर्शः, रूपः, रसः, गन्धः च पञ्चविषयैः सम्बद्धाः सन्ति— आकाशः, वायुः, अग्निः, जलं, पृथिवी च। रसः जलेन सह सम्बद्धः अस्ति। अतः जलार्थे रसनाब्दः प्रयुक्तः।

ताण्डयब्राह्मणे रसः औषधतत्त्वार्थे प्रयुक्तः कालिदासः कामाय रसः इति शब्दं प्रयुक्तवान्— "इष्टेवस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशी भवन्ति।"

भवभूतिश्च रसार्थः प्रेम्णः सुखं वा इति व्याख्यातः। तेन रसः शब्दस्य एषः अर्थः स्वपुस्तके उद्धृतः अस्ति— "जरया यस्मिन् हार्यो रसः"

तर्कभाषानुसारं जिह्वया यः गुणः प्रतीयमानः सः रसः एव— रसनेन्द्रियों ग्राह्यो गुणो रसः, रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा। चरकेन च जलं पृथिवी च रसस्य उत्पादका इति मत्वा— रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमाणः क्षितिस्तथा, निवृत्तौ विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः। उपनिषदेषु रसः जीवनस्य परमतत्त्वार्थः इति व्याख्यातः अस्ति तस्य सुखेन सह अविच्छिन्न सम्बन्धः स्वीकृतः आचार्य भरतस्य रसं प्रवर्तकं स्मृतः तस्य मते विभावानुभाव व्याभिचारी भावयोः संयोगेन रसः उत्पद्यते— "विभावानुभाव— व्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः"

दशरूपककार भरतमुनिः अष्टविधं रसं अष्टं स्थायिभावं च ज्ञायते। धनञ्जयस्य मते एते रसस्य अष्टप्रकाराः स्थायिभावाः व सन्ति। आचार्य विश्वेश्वरः भावः एवं रसबीजं मन्यते अत्र भावः इत्यर्थः स्थायिभावः। स्थायिभावः दयालुसमाजिक— नानाम् सुप्तरूपेण पूर्वमेव विद्यते यत् अनुकूलं उत्तेजकं अनुभावसामग्री प्राप्य उत्तेजितं भवति। स्थायी भावाः सहजाः भवन्ति हो विभावानुभावसंचारी भावयोः परिणामाः आचार्य विश्वेश्वरः रसस्य उत्पत्तिप्रक्रियायाः विषये आचार्य भरतमुनिस्य सिद्धान्तं स्वीकृतवान् अस्ति।

रसस्य सहायकतत्त्वानि

शारदातनयस्य मते— "भावः स्याद्भावनं भूतिरथ भावयतीति" रसः काव्यशास्त्रतस्य एकः तत्त्वः अस्ति रसः काव्यस्य आत्मा इति उच्यते। रसस्य मुख्यतया तत्त्वानि सन्ति— भावः, विभावः, अनुभावः।

1. भावः — धनञ्जयः भावस्य अर्थं व्याख्यायते— "सुखदुःख ज्यादिकैर्भा— वैभविस्तद् भाव भावनम्।" नाटके व्यंजनानि अवगम्यमानानि कर्तुं वाक् अंगेः मुखेन च या व्यञ्जना व्यज्यते सा भावः इति कथ्यते। आचार्य भरतमुनिमतेनाना— भिनयसम्बद्धा भावयन्ति रसानिमान, यस्मात् तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्ययोक्तृभिः।। इत्यर्थः भावानाम् अभिव्यंजनाय नानाप्रकारेण अभिनयेन सह संगोगात् भावः। भावनां प्रकटयितुं भावः इति कथ्यते। निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिमा सर्वेषां आचार्याणां मतैः स्पष्टं भवति यत् प्रायः सर्वे आचार्यैः भरतमुनिस्य एतत् मतं स्वीकृतम् भावानुभूतिकारणानि भावा उच्यन्ते इति वा एतानि कविस्य अन्तः भावनां प्रकाशयन्ति इति भावः उच्यन्ते।

2. विभावः — विभावशब्दस्य विशिष्टज्ञानार्थः भरतमुनिः कारणं निमित्तं हेतु च विभावस्य पर्यायः इति उक्तवान् रसानुभूतिः कारणं विभावः इत्युच्यते। दशरूपककार धनञ्जयस्य मतानुसारं— ज्ञायमानतया तत्र विभावो भावषोपकृत्, आलम्बनोद्दीपत्व— प्रमेदेन स च द्विधा।। इत्यर्थः तेषु रस प्रवर्तकेषु विभावः स्वयं ज्ञातः सन् स्थायिभाव दृढं करोति समर्थनं उत्तेजकं भेदाधारितं द्विविधं भवति भावप्रकाशकं विभावस्य अर्थं व्याख्यायमानं वस्तुविषये ज्ञानं ददाति इति ते विभावः इत्युच्यन्ते।

साहित्यदर्पणकारं विश्वनाथस्य मते— "रत्याद्युद्बोधकालोके विभावाः काव्य —नाट्ययोः" इत्यर्थः लोके यत् रत्यादिः प्रेरयन्ति ते एव काव्ये, नाटके वा विभावाः

3. अनुभावः — भरतमुनिः अनुभावस्य लक्षणं निम्नलिखितरूपेण दत्तवान् अस्ति। वागंगभिनयेनेह यतस्त्वर्थोऽनुभाव्यते, शाखांगोपांगसंयुक्तस्त्वनुभावस्ततः स्मृतः। इत्यर्थः यः स्थायिभावनादिव्यक्तरूपस्य बाह्यार्थं वाचिकं वा शारीरिकं वा अभिनयेन अनुभवति तद् अनुभावः इत्युच्यते भरतनाट्यशास्त्रस्य मते अभिनयस्य दृष्ट्या अनुभवानां विशेषतया उपयोगः भवति ते च प्रत्येकं रसे भिन्नाः भवन्ति ते भावानुतिक्रियाः सन्ति। अतः अनुभवा इति उच्यन्ते साहित्यदर्पणकार्यस्य अनुभवस्य लक्षणं एव कृतम् अस्ति— उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयन्, लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः।

संचारी भावः— संचारीभावः व्याभिचारी भावः अपि उच्यते व्याभिचारी भावस्य अर्थः सहकारितत्त्वम्। विश्वेश्वरस्य मते ये भावाः उत्पन्नैः स्थायीभावैः पुष्टाः भवन्ति ये च तेषां चयापचयस्य सहायकाः भवन्ति ते व्याभिचारीभावः उच्यन्ते भरतमुनि इत्यनेन नाट्यशास्त्रे व्याभिचारी भावशब्दस्य स्पष्टीकृतम्— विविधम् आभिमुख्येन चरन्तीति व्याभिचारिणः। वागंसतोपेताः प्रयोगे रसन्नयन्तीति व्याभिचारिणः इत्यर्थः यः भावेषु नानाप्रकारेण भ्रमन्तः रसान् च दृढं कुरुत तेषां आनन्दयोग्यं कृत्वा एषा व्याभिचारीभावः इति उच्यते साहित्यदर्पणकारः विश्वनाथ व्याभिचारिभावाः अर्थं स्पष्टं कुर्वन् एव उक्तवान्— विशेषादाभिमुख्येन चरणाद्व्यभिचारिणः, स्थायिन्युन्मग्ननिर्मगनास्त्रयत्रिंशच्च तदिभदाः।

इत्यर्थः विशेषतया निर्मिताः रसव्यंजनविशेषयोग्यत्वात् उत्पन्नः स्थायिभावेषु ये गुणाः उत्पद्यन्ते ते व्यभिचारिणः उच्यन्ते।

रसानुभूतौ कारणविभावः अनुभविता भावाः च सर्वे लौकिकाः सन्ति। परन्तु काव्ये वर्णिते विभवं नाम अलौकिकक्रिया तस्मिन् समाविष्टा भवति येन रसः लौकिकः भवति। रसस्य असाधारणत्वं सामान्यीकरणप्रक्रियायाः कारणेन भवति। अयं व्यापारः न केवलं सामाजिकं सरलीकरोति। किन्तु काल— अन्तरिक्षयोः बन्धनात् अपि तं मुक्तं करोति। रसे न सविकल्पकं ज्ञानं न निविकल्पलज्ञानम् एतयोः भिन्नं भवति अलौकिकं ज्ञानम् सविकल्प ज्ञाने तस्य स्वभावेन सह केवलं वस्तुनः ज्ञानं भवति तस्य नाम जातिः इत्यादिविहीनम्। रसानुभूतिशब्दो व्यवहारविषयो न तु संवेदनमात्रम् तस्माद् सविकल्पं ज्ञानं नास्ति वा रसानुभवोऽपि न विकल्पज्ञानम् यतोहि तस्मिन् विभावादि प्रधानत्वात् अस्य कारणात् विद्वासः रसं अलौकिकं ज्ञानं साविकल्पं निर्विकल्पज्ञानयोः भिन्नं मन्यन्ते न प्रत्यक्षः न परोक्षः, अतः अलौकिकः अस्ति रसस्य साक्षात्कारं भावरूपेण अनुभूयते रसः नित्यं न क्षणिकं वक्तुं शक्यते। अतएव अलौकिकं उच्यते।

सन्दर्भः सूची

- [1]. अमरकोष, 1.5.7
- [2]. न्यायकोष, पृ०सं० 686
- [3]. तर्कभाषा
- [4]. साहित्यदर्पण 3.6—7
- [5]. सौन्दर्यलहरी, पृ०सं० 86—88
- [6]. नाट्यशास्त्र, 6.16
- [7]. दशरूपक, 4.1, पृ०सं० 257
- [8]. रसविमर्श, पृ०सं० 1
- [9]. रसचन्द्रिका, पृ०सं० 48
- [10]. आचार्य विश्वेश्वर, काव्यप्रकाश—टीका, पृ०सं० 121

Cite this Article

सुरभि घोष, “काव्यशास्त्रे रसतत्त्वविमर्शस्य महत्वम्”, *International Journal of Multidisciplinary Research in Arts, Science and Technology (IJMRST)*, ISSN: 2584-0231, Volume 2, Issue 12, pp. 18-20, December 2024.

Journal URL: <https://ijmrast.com/>

DOI: <https://doi.org/10.61778/ijmrast.v2i12.98>

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).